Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
10 (2) 2023
https://doi.org/ 10.46868/atdd.2023.289

Araştırma Makalesi | Research Article
Geliş tarihi |Received : 02.02.2023
Kabul tarihi |Accepted: 19.03 2023
Yayın tarihi |Published : 25.04.2023

Rəna Baxışova
https://orcid.org/0000-0003-0105-2163
Senior researcher of the "Theory of history, historiography and source studies department" of the Institute of History named after A. Bakikhanov, Azerbaijan National Academy of Sciences, Azerbaijan, rena-bakhishova@mail.ru

Atıf Künyesi | Citation Info
Baxışova, R. (2023). Şimali Azərbaycanın Qarabağ Bölgəsinin Mədəniyyətində Erməni Saxtakarlığı. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, *10* (2), 323-344.

Şimali Azərbaycanın Qarabağ Bölgəsinin Mədəniyyətində Erməni Saxtakarlığı

Xülasə

XIX əsrin əvvələrində Şimali Azərbaycan torpaqlarının Rusiya imperiyası tərəfindən işğalı, bu ərazilərə ermənilərin köçürülməsi, rus-erməni "həmrəyliyi" iki əsrdən çoxdur ki, xalqımızın qarşısına ciddi problemlər qoyur. Çarizm regionda ruslaşdırma və xristianlaşdırma siyasətinin davamı olaraq bu əraziyə köçürülmüş ermənilərin təhsil almaları üçün böyük vəsait ayırmış və əraziyə nəzarət edə bilmək üçün onları idarəçilik orqanlarında yerləşdirmişdilər. Bundan ruhlanan ermənilərin müxtəlif zamanlarda Azərbaycan torpaqlarına, o cümlədən Qarabağ bölgəsinə qarşı əsassız ərazi iddiaları nəticəsində yalnız Azərbaycan türkləri deyil, mədəniyyəti də erməni təcavüzünün və saxtakarlığının qurbanı olmuş və olmaqda davam edir. S.N.Zelinski, A.Y.Xan-Aqov və digər erməni tədqiqatçıları ermənilərin bu əraziyə gəlmə olduqlarının yazsalar da ermənilər Azərbaycan türklərinin əsrlər boyu yaratdıqları memarlıq abidələrinin saxtalaşdırılması prosesinə başladılar. Köçürülmədən sonra Azərbaycan muğamlarını erməni musiqisi, Azərbaycan xalçalarını "erməni xalçası" adıyla dünya ictimaiyyətinə təqdim edərək onları aldadırlar. Mədəni irsimizi mənimsəyərək saxta erməni tarixi yaradan ermənilər mifik "erməni dövlətçiliyi"ni dünya ictimaiyyətinə qəbul etdirmək üçün Azərbaycan xalqına mənsub olan maddi və mənəvi mədəniyyət nümunələrini UNESCO-nun Mədəni irs siyahısına daxil etməkdən də çəkinmirlər. Erməni şairi Yeğişe Çarents "bizim millətdə riyakarlıq ana bətnində ikən yaranır" deyərək öz millətinin anatomiyasının real təsvirini vermişdir.

Açar sözlər: *Qarabağ mədəniyyəti, çarizmin siyasəti, ermənilərin köçürülməsi, erməni saxtakarlığı, Qarabağın işğalı*

Traces of Armenian fraud in the culture of Karabakh region of North Azerbaijan

Abstract

The occupation of Northern Azerbaijan lands by the Russian Empire at the beginning of the 19th century, the relocation of Armenians to these territories, and the Russian-Armenian "solidarity" for more than two centuries pose serious problems to our people. Czarism, as a continuation of the Russification and Christianization policy in the region, allocated large funds for the education of the Armenians who were transferred to this area and placed them in administrative bodies in order to be able to control the area. Encouraged by this, as a result of groundless territorial claims of Armenians against Azerbaijani lands, including the Karabakh region, not only Azerbaijani Turks, but also their culture, have been and continue to be victims of Armenian aggression and fraud. Although S.N. Zelinski, A.Y. Khan-Agov and other Armenian researchers wrote that Armenians did not come to this area, Armenians started the process of falsifying architectural monuments created by Azerbaijani Turks over the centuries. After the resettlement, they deceive the world community by presenting Azerbaijani mughams with Armenian music and Azerbaijani carpets under the name of "Armenian carpet". The Armenians, who created a fake Armenian history by appropriating our cultural heritage, do not hesitate to include the material and spiritual culture belonging to the Azerbaijani people in the UNESCO list of cultural heritage in order to make the mythical "Armenian statehood" accepted by the world community. Armenian poet Yegish Charents gave a realistic description of the anatomy of his nation, saying that "hypocrisy in our nation is born in the womb."

Keywords: *Garabagh culture, tsarism policy, Armenians' relocation, Armenian fraud, occupation of Karabakh*

Giriş

Azərbaycan Respublikası dünyanın ən qədim dövlətçilik ənənələrinə malik olan ölkələrindən biridir. Lakin Azərbaycan xalqının tarixi taleyində baş verən hadisələr torpaqlarımızın zaman-zaman işğalı ilə nəticələnmiş, supergüclərin havadarlığı və dəstəyi ilə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı düşünülmüş, planlı olaraq həyata keçirdikləri etnik təmizləmə siyasətinin ayrı-ayrı mərhələlərini təşkil etmişdir.

Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzkarlığının tarixi köklərinin üzə çıxarılması, Azərbaycan xalqının məruz qaldığı bu təcavüzkarlığın mahiyyətinin təhlil edilməsi, eləcə də ermənilərin Cənubi Qafqazın, o cümlədən Qarabağın aborigen əhalisi olmaması, onların nəinki Qarabağ ərazisinə, hətta azərbaycanlıların tarixi Qərbi Azərbaycan torpaqları olan indiki Ermənistan Respublikası ərazisinə sonradan (XIX əsrdən) gəldiklərinin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması baxımından siyasi tariximiz qədər mədəniyyət tariximizin də araşdırılması böyük aktuallıq kəsb edir.

Erməni təcavüzkarlarının Qarabağ regionuna ərazi iddiaları heç də birdən-birə yaranmamışdır. Qafqazda siyasi və iqtisadi maraqlarını təmin etməyə can atan Rusiya hər vəchlə Cənubi Qafqazı ələ keçirməyə çalışırdı. Belə ki, türklərə qarşı mübarizədə ermənilərin ruslara yaxından kömək etməsi müqabilində I Pyotr onlara Xəzər dənizi - tarixi Azərbaycan torpaqlarında erməni dövləti yaradacağını və həmin ərazilərdə ermənilərin məskunlaşmasını təmin edəcəyini vəd etmişdi. Bu məqsədinə nail olmaq üçün I Pyotr (1682-1725) 1724-cü ildə ermənilərin Xəzəryanı ərazilərdə məskunlaşdırılması haqqında fərmanı ilə "xristianlıq naminə" erməni xalqını öz mərhəmətində saxlamaq və himayəyə götürmək qərarını vermişdi.[1] O, "Tamamilə məxfi qalsın" qrifli məşhur siyasi vəsiyyətində yazırdı ki, "Rusiyanın dünya ağalığı üçün paytaxtının İstanbul olması gərəkdir. Bizə qonşu olan dövlətlərdə - İran, Türkiyə və Azərbaycanda möhkəmlənməyimiz üçün, onları bir-birindən həmişə təcrid etməyimiz lazımdır. Ələ keçirdiyimiz müstəmləkələri həmişə əldə saxlamağımız üçün oraya sözəbaxan, xəyanətkar, riyakar, dələduz, tamahlar erməniləri köçürməyimiz lazımdır. Əraziyə köçürəcəyimiz ermənilərə vədlər verməli, dəstəkləməli, azərbaycanlılarla fitnə-fəsad, dava-dalaş salmalı, zəiflətməli və ağalıq etməliyik."[2] 1726-cı il

[1] Sobranie aktov, otnosyaşixsya k obozreniyu istorii armyanskogo naroda, Tip. Lazarevıx İnstituta vostoçnıx yazıkov, Moskva 1833 : 1, s. 11-12; 39. G.A. EZOV, Snoşenie Petra Velikogo s Armyanskim narodom, Tip. İmperatorskoy Rossiyskoy Akademii, SPb 1898, s. 392.
[2] İ.Çavçavadze, *Erməni Alimləri və Fəryad Edən Daşlar*, Azərbaycan, Bakı 1995. s. 120.

fevralın 22-də imperatriçə I Yekaterina (1725-1727) ermənilərin yüksək mərhəmətə və himayəyə layiq görülmələri haqqında fərman verərək,[3] Pyotrun ermənipərəst siyasətini davam etdirmişdir.

XIX yüzilin əvvəllərində Rusiya Şimali Azərbaycanın işğalına nail oldu. 1805-ci ildə Kürəkçay müqaviləsindən sonra ərazidə ermənilərdən bir vasitə kimi istifadə edən, müsəlman dövlətlərinə qısqanclıqla yanaşan, hətta Osmanlı İmperiyasının çökdürülməsində ermənilərin böüyük yardımına söykənən çar Rusiyası 1813-cü ildə Gülüstan, 1828-ci ildə isə Türkmənçay müqavilələrilə Azərbaycanın tarixi torpaqlarının ikiyə bölünməsinə nail oldu. 1822-ci ildə Qarabağ xanlığı tam ləğv edilərək Qarabağ əyaləti təsis edildi.[4]

İşğaldan sonra rusların özlərinə etnik-siyasi dayaq yaratmaq, əhalini xristianlaşdırmaq, Osmanlı imperiyası və Qacarlar dövlətinin sərhədlərində ermənilərdən ibarət sədd yaratmaq üçün erməniləri kütləvi şəkildə strateji əhəmiyyətə malik İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ bölgələrinə köçürməsinə başlanıldı.[5] 1828-1830-cu illərdə Şimali Azərbaycana, o cümlədən Qarabağa, rəsmi olaraq İrandan 40 min, Osmanlı imperiyasından 84 min (bəzi məlumatlarda 90 min), qeyri-rəsmi olaraq 200 mindən çox erməni köçürülmüşdür.[6]

Kütləvi köçürmələr nəticəsində, Şavrovun təbirincə desək, "ermənilər yaşamayan Yelizavetpol və İrəvan quberniyalarında" ermənilərin sayının süni olaraq artırılması əhalinin milli-etnik tərkibində və ərazinin idarəçilik sistemində ciddi dəyişikliyə səbəb oldu. İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqlarının ərazilərində məskunlaşdırılan ermənilər, çar Rusiyasının himayəsi altında 1828-ci il martın 21-də I Nikolayın fərmanı ilə "Erməni vilayəti" adlandırılan süni inzibati bölgə yaradılmasına nail oldular. Bununla da, azərbaycanlıların əzəli torpaqlarından qovulmasının da bünövrəsi qoyuldu.

Rus çarının 1899-cu il aprelin 15-də, 1900-cü il dekabrın 22-də, 1904-cü ilin iyulunda təsdiq etdiyi qanunlarla Mərkəzi Rusiya ərazisindəki rus mənşəli, pravoslav dininə mənsub əhalinin imperiyanın cənubunda yerləşən zəngin gələcəyi olan Qara dəniz və Xəzər dənizi arasındakı müsəlman ərazilərinə köçürülməsinə icazə verildi. Həmçinin, 1896-1908-ci illərdə regiona daha 400 min erməni köçürələrək onların sayı 1mln 300 minə çatdırıldı.[7]

---

[3]Sobranie aktov, otnosyaşixsya k obozreniyu istorii armyanskogo naroda,, 1 : 43.

[4] *Aktı, Sobrannıe Kavkazskoy Arxeografiçeskoy Komissiey: [V 12 Tomax],* T. 4, Tip. Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskogo, Tiflis 1870., Dok. 37, 1447, s. 37-43, 953.

[5] M. Mardjanlı, *Ariyanstvo. Rossiya. Kavkaz.* Flinta, Moskva 2011, s. 71.

[6] N.Şavrov *Novaya Ugroza Russkomu Delu V Zakavkaze: Predstoyaşaya Rasprodaja Mugani İnorodtsam*. Baku, 1990, s. 63.

[7] N. Şavrov, *a.g.e.*, s. 64

Münbit torpaqların ruslara və ermənilərə verilməsi bölgələrin kənd təsərrüfatının müxtəlif növlərinə görə bölünməsi[8], vergilərin artırılması külli miqdarda ödənc və sələmlər yerli əhali olan Azərbaycan türklərinin sosial vəziyyətini daha da pisləşdirdi. Bununla da Rusiya imperiyası ermənilərin yardımı ilə Qarabağ regionunun idarə olunmasını təmin edərək "ərazinin tədricən xristianlaşdırılması" xülyasını gerçəkləşdirməyə can atmışdı.

1-Çar Rusiyasının müstəmləkəçi təhsil siyasətinin Qarabağ regionuna təsiri

Regionda ruslaşdırma və xristianlaşdırma, eləcədə əraziyə nəzarət edə bilmək siyasətinin davamı olaraq çar Rusiyası bu əraziyə köçürülmüş ermənilərin təhsil almaları üçün böyük vəsait ayırmış, azərbaycanlı əhalinin isə təhsil almasının qarşısını müxtəlif yollarla almağa çalışırdı. Əhməd Ağaoğlu öz xatirələrində Şuşanın erməni məhəlləsində yerləşən, cəmisi beş nəfər türk şagirdin oxuduğu rus gimnaziyasında keçən təhsil illəri ilə əlaqədar qeyd edirdi ki, "tənəffüslərdə biz, beş türk çocuğu cəld tərpənib arxamızı divara dirəməyi qənimət bilirdik. Yüzlərlə erməni çocuğu qəflətən ustümüzə hücum edirdi. Muqavimət göstərmək fikrinə düşəndə yumruq, qapaz, təpik altında bizi əzirdilər. Bəzən gizlində sözu bir yerə qoyub üzərimizə böhtan atır, hamısı üzümüzə şahid durur, bızə haqsız yerə cəza verdirirdilər. ... Son sinfə qədər türklərdən yalnız mən tab gətirə bildim".[9]

Ermənilərə hər cür ixtiyar verən çar hökuməti müxtəlif bürokratik əngəllər nəticəsində də azərbaycanlıların təhsil almasının qarşısını alırdı ki, bura hakim dairələr tərəfindən azərbaycanlı əhalinin uşaqlarına doğum haqqında sənədin verilməsindəki çətinliklər də daxil idi. Əraziyə nəzarət edə bilmək üçün erməni məmurlarının hazırlanması sahəsində ermənilərin təhsilinə xüsusi diqqət ayrılmasının nəticəsi olaraq Qarabağ ərazisində fəaliyyət göstərən məktəblərdə ermənilərin böyük say üstünlüyü diqqəti cəlb edir. Şuşa qəza məktəbində 1858-ci ilin məlumatına görə təhsil alan şagirdlərin 15-i azərbaycanlı, 13-ü rus, 180-i erməni, 2-i fars idi.[10]

Şuşada fəaliyyət göstərən məktəblər[11]

[8] G. Gasanov, *İz İstorii Severoazerbaydjanskoy Derevni V Kontse Xıx-Natsale Xx Vv.* Taxsil, Baku 2007, s.107.
[9] Ə. Ağaoğlu, *Üç Mədəniyyət*, Mütərcim, Bakı 2006, s.3.
[10] H. M.Əhmədov, *Seçilmiş pedaqoji əsərləri*. C. 1., Elm və ABU nəşriyyatı, Bakı 2001, s. 113.
[11] Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, Fond № 77, siyahı № 1, iş № 102, vərəq – 19-19 arx.;
Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, Fond № 311, siyahı № 1, iş № 30, vərəq – 47-49 arx.;
Jurnal Ministerstva narodnogo prosveşeniya [v 381 tomax], c. 251 Sovremennaya letopis, Tip. B.S.Balaşeva, SPb 1887, s. 88-89 (700-701);
Jurnal Ministerstva narodnogo prosveşeniya [v 381 tomax], c. 269 Sovremennaya letopis, Tip. B.S.Balaşeva, SPb 1890, s. 62 (348);

il	Şəhər məktəbi	Realnı məktəbi	Mariinski qız məktəbi

Jurnal Ministerstva narodnogo prosveşeniya [v 381 tomax], c. 275 Sovremennaya letopis, Tip. B.S.Balaşeva, SPb 1891, s. 21 (301);
Jurnal Ministerstva narodnogo prosveşeniya: [v 381 tomax], c. 316 Sovremennaya letopis, Tip. B.S.Balaşev i K°, SPb 1898, s. 53(699);
Obzor Elizavetpolskoy gubernii za 1892 god: [1893-1915]. Elizavetpol. gub. stat. kom., Tiflis 1893, s. 38;
Obzor Elizavetpol skoy gubernii za 1898 god: [1893-1915]. Elizavetpol. gub. stat. kom., Tiflis 1899, s. 51;
Obzor Elisavetpolskoy gubernii za 1899 god: [1893-1915]. Elizavetpol. gub. stat. kom., Tiflis 1900, s. 56;
Obzor Elisavetpolskoy gubernii za 1908 god: [1893-1915]. Elizavetpol. gub. stat. kom., Tiflis 1909, s. 31-32;
Obzor Elisavetpolskoy gubernii za 1910 god: [1893-1915]. Elizavetpol. gub. stat. kom., Tiflis 1912, s. 316, 318-319;
Otçet o sostoyanii uçebnıx zavedeniy popeçitelya Kavkazskogo Uçebnogo Okruga za 1902 god, Statistiçeskaya svedeniya k otçetu o sostoyanii uçebnıx zavedeniy Kavkazskogo Uçebnogo Okruga v 1902 godu, Tip. kantselyarii Glavnonaçal stvuyuşago grajdan. çastyu na Kavkaze, Tiflis 1903, s. 135, 362-363, 444;
Otçet o sostoyanii uçebnıx zavedeniy popeçitelya Kavkazskogo Uçebnogo Okruga za 1904 god, Prilojenie, Statistiçeskaya svedeniya k otçetu o sostoyanii uçebnıx zavedeniy Kavkazskogo Uçebnogo Okruga v 1904 godu, Tip. kantselyarii Glavnonaçal stvuyuşago grajdan. çastyu na Kavkaze, Tiflis 1905, s. 131, 358, 440;
Otçet o sostoyanii uçebnıx zavedeniy popeçitelya Kavkazskogo Uçebnogo Okruga za 1907 god, Prilojenie, Statistiçeskaya svedeniya k otçetu o sostoyanii uçebnıx zavedeniy Kavkazskogo Uçebnogo Okruga v 1907 godu, Tip. kantselyarii Glavnonaçal stvuyuşago grajdan. çastyu na Kavkaze, Tiflis 1908, s. 75, 324;
Otçet o sostoyanii uçebnıx zavedeniy popeçitelya Kavkazskogo Uçebnogo Okruga za 1908 god, Kavkazskiy Uçebnıy okrug. Tip. kantselyarii Glavnonaçal stvuyuşago grajdan. çastyu na Kavkaze, Tiflis 1909, s. 324, 366;
Otçet o sostoyanii uçebnıx zavedeniy popeçitelya Kavkazskogo Uçebnogo Okruga za 1911 god, Prilojenie, Tip. kantselyarii Glavnonaçal stvuyuşago grajdan. çastyu na Kavkaze, Tiflis *1912*, s. 80
Otçet o sostoyanii uçebnıx zavedeniy popeçitelya Kavkazskogo Uçebnogo Okruga za 1912 god, Prilojenie, Tip. kantselyarii Glavnonaçal stvuyuşago grajdan. çastyu na Kavkaze, Tiflis 1913, s. 65, 232, 258, 320.
Otçet o sostoyanii uçebnıx zavedeniy popeçitelya Kavkazskogo Uçebnogo Okruga za 1913 god, Prilojenie, Tip. kantselyarii Glavnonaçal stvuyuşago grajdan. çastyu na Kavkaze, Tiflis 1914, s. 68-69.
Otçet popeçitelya Kavkazskogo Uçebnogo Okruga o sostoyanii uçebnıx zavedeniy za 1884 god, Prilojenie, Statistiçeskaya svedeniya k otçetu o sostoyanii uçebnıx zavedeniy Kavkazskogo Uçebnogo Okruga v 1884 godu, Tip. kantselyarii Glavnonaçal stvuyuşago grajdan. çastyu na Kavkaze, Tiflis 1885, s. 98 (334);
Otçet popeçitelya Kavkazskogo Uçebnogo Okruga o sostoyanii uçebnıx zavedeniy za 1885 god, Prilojenie, Statistiçeskaya svedeniya k otçetu o sostoyanii uçebnıx zavedeniy Kavkazskogo Uçebnogo Okruga v 1885 godu, Tiflis: Tip.kantselyarii Glavnonaçal stvuyuşago grajdan. çastyu na Kavkaz, 1886, s. 102, 198, 211-212;
Otçet popeçitelya Kavkazskogo Uçebnogo Okruga o sostoyanii uçebnıx zavedeniy za 1890 god, Prilojenie, Statistiçeskaya svedeniya k otçetu o sostoyanii uçebnıx zavedeniy Kavkazskogo Uçebnogo Okruga v 1890 godu, Tip. kantselyarii Glavnonaçal stvuyuşago grajdan. çastyu na Kavkaze, Tiflis 1891, s. 329, 519;
Otçet popeçitelya Kavkazskogo Uçebnogo Okruga o sostoyanii uçebnıx zavedeniy za 1894 god, Statistiçeskaya svedeniya k otçetu o sostoyanii uçebnıx zavedeniy Kavkazskogo Uçebnogo Okruga v 1894 godu, Tip. kantselyarii Glavnonaçal stvuyuşago grajdan. çastyu na Kavkaze, Tiflis 1895, s. 608, 623;
Otçet popeçitelya Kavkazskogo Uçebnogo Okruga o sostoyanii uçebnıx zavedeniy za 1897 god, Statistiçeskaya svedeniya k otçetu o sostoyanii uçebnıx zavedeniy Kavkazskogo Uçebnogo Okruga v 1897 godu, Tip. kantselyarii Glavnonaçal stvuyuşago grajdan. çastyu na Kavkaze, Tiflis 1898, s. 225, 323, 394;
Otçet popeçitelya Kavkazskogo Uçebnogo Okruga o sostoyanii uçebnıx zavedeniy za 1898 god, Statistiçeskaya svedeniya k otçetu o sostoyanii uçebnıx zavedeniy Kavkazskogo Uçebnogo Okruga v 1898 godu, Tip. kantselyarii Glavnonaçal stvuyuşago grajdan. çastyu na Kavkaze, Tiflis 1899, s. 135, 329, 394;
Otçet popeçitelya Kavkazskogo Uçebnogo Okruga o sostoyanii uçebnıx zavedeniy za 1899 god, Prilojenie, Statistiçeskaya svedeniya k otçetu o sostoyanii uçebnıx zavedeniy Kavkazskogo Uçebnogo Okruga v 1899 godu, Tip. kantselyarii Glavnonaçal stvuyuşago grajdan. çastyu na Kavkaze, Tiflis 1900, s. 135, 362-363, 444.

	erməni	azərbaycanlı	erməni	azərbaycanlı	erməni	azərbaycanlı
1884	257	32	160	89	-	-
1885	226	34	177	88	-	-
1890	145	36	231	35	-	-
1892	142	50	235	42	-	-
1894	133	41	-	-	118	0
1895	119	38	-	-	-	-
1897	129	33	243	51	249	2
1898	134	36	262	50	240	2
1899	126	48	272	56	259	4
1902	148	70	378	99	290	8
1904	145	74	361	86	279	10
1907	-	-	340	108	167	0
1908	-	-	315	104	194	4
1910	233	63	251	123	-	-
1911	268	69	-	-	-	--
1912	225	56	302	122	240	7

Cədvəldən aydın görünür ki, Şuşada fəaliyyət göstərən məktəblərdə ermənilər azərbaycanlılara nisbətdə say üstünlüyünə malikdir. Hətta 1905-1906-cı illər erməni-müsəlman qarşıdurması, I dünya müharibəsi dövründə ermənilərin fəallaşması nəticəsində azərbaycanlıların sayında yenidən azalma müşahidə olunmuşdur. Çünki bu məktəblər əsasən ermənilər yaşayan ərazilərdə idi.

Nəinki, Qarbağ regionunda ümumiyyətlə İrəvan-Yelizavetpol müdiriyyətinin bütün məktəblərində ermənilər üstünlük təşkil edirdi.Hətta Qafqazdakı şəhər məktəblərinin 4-də ruslar, 5-də gürcülər, 13-də isə ermənilər üstünlük təşkil edirdilər.[12]

[12]*Jurnal Ministerstva narodnogo prosveşeniya [v 381 tomax],* c. 284 Sovremennaya letopis, Tip. B. S. Balaşeva, SPb 1892, s. 79 (635).

1881-ci ildə Şuşa real məktəbi açılarkən buraya 159 şagird qəbul edilmişdi ki, bunlardan yalnız 58 nəfəri azərbaycanlı idi.[13] Araşdırmalardan aydın olur ki, realnı məktəblərdə də sayca ruslar və ermənilər üstünlük təşkil edirdilər. Cədvəldən də aydın görünür ki, şəhər məktəbinə nisbətdə realnı məktəbdə ermənilərin azərbaycanlılara say nisbətində daha böyük və təəssüfedici fərq var idi. Ümumiyyətlə, ermənilər ən çox Şuşa realnı məktəbində təhsil alırdı ki, bunun əsas səbəbi məktəbin texniki təcrübi biliklər verməsi idi.

Şuşa Mariinski qız məktəbində də təhsil alan şagirdlərin milli və dini mənsubiyyətinə nəzər saldıqda burada da təəssüfedici nəticəylə qarşılaşırıq: 1894-cü ildə 120 şagirddən 118-i erməni, 2-si rus olan məktəbdə bir nəfər də olsa azərbaycanlı təhsil almırdı. Ən çox azərbaycanlı sayına 1904-cü ildə[14] rast gəlinsə də erməni-müsəlman qarşıdurması nəticəsində bu say yenidən sıfra enmişdi. 1908-ci ildə yenidən 4 azərbaycanlı şagirdin təhsil alması rəqəmlərdə əks olunur. 1912-ci ildə burada təhsil alan ermənilərin sayı kəskin artsa da, azərbaycanlıların sayında cüzi artma nəzərə çarpır.[15]

Cənubi Qafqaz Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan şöbəsinin təşkili, seminariyada müəllim kadrlarının hazırlığı kənd məktəblərinin təşkilinə və tədricən genişlənməsinə rəvac verdi. Digər məktəblərdə təhsilin yüksək olması, kəndlərdən uzaqda yerləşməsi, silki xarakter daşıması, bir çox bürokratik əngəllərin mövcudluğu baxımından kənd məktəbləri xalq arasında dünyəvi təhsili yayan, demək olar ki, yeganə təhsil müəssisələri olmuşdur. Lakin kəndlərdə təsis edilmiş məktəblərdə azərbaycanlıların təhsil almaması üçün bəzi kəndlərin erməni əhalisi kənd məktəblərində tədrisin başlamasına təzyiq göstərmiş, onun əvəzinə erməni kilsə-məhəllə məktəbinin açılmasını tələb etmişdilər.[16]

XIX əsrdə məscid və dövlət məktəblərindən başqa ayrı-ayrı şəxslərin açdığı xüsusi məktəblər də diqqəti cəlb edir. Bu tip məktəblərin sayı baxımından Qarabağ bölgəsi xüsusilə fərqlənirdi.Qarabağ regionunda təsis edilən rus-Azərbaycan məktəbləri ilə yanaşı rus-erməni

[13] H.M. Əhmədov, *Xıx Əsr Azərbaycan Məktəbi*, Təhsil, Bakı 2006, s. 328-329;
Sirkulyar Po Upravleniyu Kavkazskim Uçebnım Okrugom, Tiflis 1881, № 11, S.560;
Kavkazskiy Kalendar Na 1876 God, Otdel 2, Çast 2, V Tip. Kants. Namestnika Kavkazkogo, Tiflis 1875, S. 69 (303).
[14] *Otçet Kuo Za 1904 God*, s. 443.
[15] *Otçet Kuo Za 1907 God*, s. 388.
[16]*Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi:* Fond № 406, Siyahı № 1, İş № 96, Vərəq – 7-7 Arx.;
Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi: Fond № 406, siyahı № 1, iş № 131, vərəq – 21-21 arx.

məktəbləri də mövcud idi.[17][18][19][20][21] Qaynaqlardan əldə etdiyimiz tam olmayan məlumatlara görə, regionda 5 rus-erməni məktəbi təsis edilmişdir.

Qarabağ ərazisində xüsusi məktəblər tipinə daxil olan yalnız erməni dilini tədris edən məktəblər də təsis edilmişdir ki, bu məktəblər əsasən ermənilərin kütləvi şəkildə köçürülərək məskunlaşdırıldığı Qarabağın maarif mərkəzi olan Şuşada təsis edilmişdir. Müxtəlif arxiv materiallarından əldə etdiyimiz məlumatlara görə 1851-1914-cü illərdə regionda[22] tədrisi erməni dilində olan 20 məktəb açılmışdır. Onlardan biri Çiləbörd kənd cəmiyyətinin Yenikənd kəndində, qalanları isə Şuşa şəhərində idi. Lakin azərbaycanlılara məxsus belə məktəblərin açılması üçün verilən təkliflərin böyük qismi müxtəlif bəhanələrlə rədd edilirdi.

Daha bir əhəmiyyətli fakt isə odur ki, məktəbin açılması üçün müraciət edilərkən "yerli dillərin tədris ediləcəyi" ifadəsini qeyd edən erməni məktəbdarlar məktəb açılarkən ancaq erməni dilinin tədrisinə və erməni uşaqların təhsil almasına imkan yaratmışdılar.

---

[17] *Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi:* Fond № 309, siyahı № 1, iş № 8, vərəq – 6 - 6 arx.;
Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi: Fond № 309, siyahı № 1, iş № 365, vərəq – 2;
Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi: Fond № 311, siyahı № 1, iş № 18, vərəq – 1-2, 6;
Aktı, sobrannıe Kavkazskoy Arxeografiçeskoy Komissiey: [v 12 tomax] , T. 11, Tip. Glavnogo upravleniya Namestnika Kavkazskogo, Tiflis 1888, dok.773, s.725.

[18] *Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi:* Fond № 309, siyahı № 1, iş № 146, vərəq – 3-3 arx., 5-6.

[19] *Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi:* Fond № 309, siyahı № 1, iş № 408, vərəq – 1-2, 4-5 arx.

[20] *Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi:* Fond № 309, siyahı № 1, iş № 648, vərəq – 3-3arx.

[21] *Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi:* Fond № 309, siyahı № 1, iş № 686, vərəq – 1-3.

[22] *Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi:* Fond № 309, siyahı № 1, iş № 8, vərəq – 5 - 5 arx.; 7 - 8 arx.;
Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi: Fond № 309, siyahı № 1, iş № 297, vərəq – 3;
Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi: Fond № 309, siyahı № 1, iş № 299, vərəq – 3;
Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi: Fond № 309, siyahı № 1, iş № 303, vərəq – 1-1 arx., 14-15;
Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi: Fond № 309, siyahı № 1, iş № 330, vərəq – 1-1 arx., 6-6 arx.;
Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi: Fond № 309, siyahı № 1, iş № 348, vərəq – 10;
Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi: Fond № 309, siyahı № 1, iş № 365, vərəq – 2-2 arx.;
Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi: Fond № 309, siyahı № 1, iş № 371, vərəq – 7-7 arx.;
Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi: Fond № 309, siyahı № 1, iş № 389, vərəq – 1;
Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi: Fond № 309, siyahı № 1, iş № 395, vərəq – 2-3, 7-7 arx.;
Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi: Fond № 309, siyahı № 1, iş № 408, vərəq – 1-5 arx.;
Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi: Fond № 309, siyahı № 1, iş № 506, vərəq – 2;
Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi: Fond № 311, siyahı № 1, iş № 7a, vərəq – 1-2 arx., 7.
Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi: Fond № 311, siyahı № 1, iş № 11, vərəq – 1, 3-3 arx.
Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi: Fond № 311, siyahı № 1, iş № 12, vərəq – 1--4.
Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi: Fond № 311, siyahı № 1, iş № 13, vərəq – 1-1 arx.
Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi: Fond № 311, siyahı № 1, iş № 15, vərəq – 1-1 arx.
Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi: Fond № 311, siyahı № 1, iş № 16, vərəq – 2-4 arx.
Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi: Fond № 311, siyahı № 1, iş № 21, vərəq – 4.
Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi: Fond № 311, siyahı № 1, iş № 73, vərəq – 18.
Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi: Fond № 311, siyahı № 1, iş № 77, vərəq – 1-4, 7.
Aktı, sobrannıe Kavkazskoy Arxeografiçeskoy Komissiey: [v 12 tomax] , T. 11, Tip. Glavnogo upravleniya Namestnika Kavkazskogo, Tiflis 1888, dok. 773, s. 725.

Ümumiyyətlə, tədqiqatlardan məlum olur ki, digər tip məktəblərdə olduğu kimi, Yelizavetpol, İrəvan və Bakı quberniyalarının azərbaycanlılara məxsus xüsusi məktəblərində təhsil alan şagirdlərin böyük qismi də erməni-qriqoryan dininə mənsub idi.[23] Bundan əlavə, mənbələrdə erməni xüsusi qız məktəblərinin də fəaliyyətinə rast gəlinir.[24]

Hətta təşkil olunmuş pedaqoji və metodik kurslarında təşkili və gedişində rus-erməni həmrəyliyinin şahidi oluruq. Qarabağ regionunundakı məktəblərin azərbaycanlı müəllimlərinin pedaqoji fəaliyyətini artırmaq üçün təşkil edilən kursların onların iştirakı üçün əlverişsiz olan vaxta salınması buna misaldır.Bu hal erməni məktəbinin müəllimlərinə kurslarda iştirak və erməni dilində sınaq dərsləri keçmək imkanı yaratdırdı.[25] Qarabağ regionunda təşkil edilmiş metodik və pedaqojikurs rəhbərlərinin və iştirakçılarının çox böyük qisminin rus və erməni olması[26] fikrimizi bir daha təsdiq edir.

2-Azərbaycan musiqisi erməni saxtakarlığında

Müasir dövrümüzdə ermənilər tərəfindən musiqi mədəniyyətimizə edilən təcavüzkarlıq və saxtalaşdırlma hallarının artması Azərbaycan və onun tərkib hissəsi olan Qarabağ musiqisinin dünyada tanıdılmasını vacib amil edir. Musiqi tariximizdə öz qədimliyi və özünəməxsusluğu ilə seçilən Qarabağ musiqi mədəniyyətində aşıq ifaçılığı, xanəndəlik və instrumental ifaçılıq sənəti mühüm yer tutur. Azərbaycan aşıq yaradıcılığından gürcü, erməni, Dağıstan aşıqları da bəhrələnmişlər. XIX əsrin II yarısı – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan dilində şeir qoşan aşıqların 400-dən çoxuyalnız erməni olduğu göstərilir. M.Nalbandyan özü də etiraf edirdi ki, bu aşıqları ancaq "...erməni ailəsində doğulduqları üçün erməni adlandırmaq mümkündür".[27] N. Nikifirov da Azərbaycan aşıq sənətinin ermənilər arasında geniş yayıldığını və erməni aşıqlarının öz nəğmələrini, əsasən Azərbaycan dilində yazıb oxuduqlarını qeyd edirdi.[28] Azərbaycan aşıq sənətinin çox geniş yayılması, hətta qonşu xalqların yaradıcılığına təsir etməsi Azərbaycan dilinin

---

[23]*Jurnal Ministerstva narodnogo prosveşeniya [v 381 tomax],* c. 255 Sovremennaya letopis, Tip. B.S.Balaşeva, SPb 1888, s. 34(378).
Jurnal Ministerstva narodnogo prosveşeniya [v 381 tomax], c. 266 Sovremennaya letopis, Tip. B.S.Balaşeva, SPb 1889, 94(798).
[24] *Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi:* Fond № 309, siyahı № 1, iş № 356, vərəq – 2-8 arx.;
Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi: Fond № 311, siyahı № 1, iş № 11, vərəq – 1-1 arx.
[25]*Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi:* Fond № 309, siyahı № 1, iş № 923, vərəq – 9 arx.
[26]*Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi:* Fond № 309, siyahı № 1, iş № 923, vərəq – 11-11 arx.
Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi: Fond № 311, siyahı № 1, iş № 111, vərəq – 7-7 arx.
[27] Ozan aşıg yaradıcılığının inkişaf yolları. Bakı: Çaşıoğlu, 2013, s. 21.
[28] G.Namazov, *Ozan-aşıg sənətinin tarixi,* Elm və təhsil, Bakı 2013, s. 310.

o dövrdə Qafqazda və Yaxın Şərqdəki tarixi rolunu bir daha təsdiq edir, həmçinin erməni aşıqlarının aşıq sənəti ilə Azərbaycan dilində məşğul olmaları o dövrdə Azərbaycan dilinin zənginliyinin təsdiqi ilə bərabər erməni dilinin "yararsızlığının" da göstəricisidir.

Şərqşünas S.Zelinski Xoylu Vartanın "Vücudnamə"sinə istinadən azərbaycanlıların ermənilərin həyat tərzində, eləcə də mənəvi həyatında, dilində dəyişikliklərə səbəb olduğunu, bəzi yerlərdə erməni əhalinin ana dilini unudaraq Azərbaycan dilində danışdığını, bunun nəticəsində ermənilərin öz xalq nəğmələrini oxumadıqlarını, Azərbaycan musiqisinə qulaq asdıqlarını, bunun nəticəsində erməni aşıqlarının Azərbaycan dilində yazıb-oxuduqlarını, erməni anaların öz uşaqlarına laylanı Azərbaycan dilində oxuduqlarını, ictimai yığıncaqlarda lətifələrin, nağılların və zərbi-məsəllərin də Azərbaycan dilində danışıldığını göstərirdi.[29] Digər bir fakt da nəzərdən qaçırılmamalıdır ki, ermənilərin Qarabağ ərazisinə köçürülməsindən sonra ermənilərin el şənliklərində "sazəndə dəstəsi"nin tərkibində kamança və tar ifaçıları kimi çıxış etmişdilər.[30] Bu üsulla onlar Azərbaycan muğamlarının instrumental variantını yaxşı mənimsəmiş və bu baza üzərində sonralar özlərinin instrumental muğam məktəblərini yaratmışlar. Bundan "ruhlanan" ermənilər Azərbaycan muğamlarını da özününküləşdirməyə,erməni musiqisi adı altında dünyaya çatdırmağa başladılar. Bir faktı qeyd edim ki, 2012-ci il dekabr ayının 3-7-də Parisdə YUNESKO-nun mənzil qərargahında keçirilən iclasda tarın bir musiqi aləti kimi Azərbaycan xalqına məxsus olması barəsində qəbul edilmiş qərar ermənilərin geniş narazılığına və hiddətinə səbəb olub.Dirijor Daniel Yeralişd "Tar hazırlamaq üçün tut ağacı və əsl sənətkar usta lazımdır, bunların heç biri köçəri xalq olan azərbaycanlılarda yoxdur" deyərkən hələ XIX əsrin sonlarında şuşalı Mirzə Sadıqcanın tarı təkmilləşdirərək simlərin sayını 5-dən 11-ə çatdırdığını, bütün xalqların diz üstə ifa etdiyi tarı sinədə ifa etmək üçün təkmilləşdirdiyini, bu baxımdan da Sadıqcanı bütün Şərqdə "tarın atası" adlandırıldığını bilməməsi şübhə doğurur. Bundan başqa, tar, kamança, saz, zurna, ud, tütək kimi musiqi alətlərinin adları türk mənşəli olduğu halda yenə də onları özünüküləşdirməyə çalışırlar. Bundan başqa, tar, kamança, saz, zurna, ud, düdük, tütək kimi simli və nəfəsli musiqi alətlərinin adları türk mənşəli olduğu halda yenə də onları özünüküləşdirməyə çalışan mənfur

[29] S.Zelinskiy, "Xoyskogo Vartana, armyanskogo narodnogo pevtsa (Zapisal i perevel)", vıp. 2, otdel II, *Sbornik materialov dlya opisaniya mestnostey i plemen Kavkaza*. Kantselyarii Glavnonaçal stvuyuşago grajd. çastyu na Kavkaz, Tiflis 1862, s.99-100 (s.270).
[30] A.Məmmədov, *XIX-XXI əsrlərdə Azərbaycanın simli musigi alətləri,* Bakı Musigi Akademiyası, Bakı 2011, s. 38.

erməni millətinin şairi Yeğişe Çarents "bizim millətdə riyakarlıq ana bətnində ikən yaranır" deyərək öz millətinin anatomiyasının real təsvirini vermişdir.[31]

3-Xalçaçılıq

Məlumdur ki, hər bir etnik toplumun məişət xüsusiyyətləri, estetik zövqü həm də onun müxtəlif sənət növlərində özünü büruzə verir. Azərbaycanın əzəli torpaqlarından olan Qarabağın həm də sənət və mədəniyyət mərkəzi kimi şöhrət qazanması barədə çoxsaylı mötəbər qaynaqlarda kifayət qədər zəngin məlumatlar var. Təəssüf ki, bu gün Azərbaycan mədəniyyətinə məxsus xalçalar dünyanın bir çox muzeylərində erməni xalçaları adı altında nümayiş etdirilərək təbliğ olunur.

XIX əsrin 90-cı illərində Qarabağa səyahət etmiş,regionun xalcacılıq sənəti ilə bağlı zəngin məlumatlar toplamış Y.Zedgenidzenin (S.Zaxarbekov, A.Tep-Yegiazarovla birlikdə) əsərində[32] bu gün Azərbaycan xalcaları hesabına Xalca muzeyi yaratmış ermənilərin toxuculuq sənətindən bixəbər olduğunu sübut edən maraqlı dəlillər vardır. Hətta erməninin də həmmüəllif olduğu bu əsərdə ermənilər arasında xalcacılıqla çox az adam məşğul olduğu qeyd edilirdi. Bunu ermənilər müsəlman cadırına gedib yun almağın onlar üçün cox təhlükəli olması, alvercilərdən almağın isə sərfəli olmaması iləizah edirdilər. Bundan başqa, əsərdə qeyd edilir ki, "tarixi və məişət şəraiti də onlarda bu sənətin inkişafına mane olmuşdur: toxuculuq müsəlmanlara Asiyadan kecmişdir, bu mənada ermənilər bu sənəti müsəlmanlardan öyrənməyə məcbur idilər, buna isə iki xalq arasındakı milli və dini munaqişə imkan vermirdi."Müəlliflərin bu fikirlərində müəyyən qüsurlar olsa da, həmmüəlliflərdən birinin erməni, digərlərinin isə qeyri millətə mənsub olduğunu nəzərə alsaq bu faktın dəyəri bir qədər də artır.

Əsərdə həmçinin qeyd edilir ki, ermənilər XIX əsrin sonlarında qadınları xalça toxuyan kişilərə "qadın hesabına yaşayanlar" deyə rişxənd edirdilər. Xalça toxuculuğu zəhmətli və istedad tələbedən iş olduğundan isə onu "arzuedilməz iş" adlandırırdılar. Müəlliflər həm də qeyd edir ki, "ermənilər xalçaları əvvəlcədən İrandan gətirirdilər, sonra Qarabağ xalçalarının keyfiyyətinin daha üstün olduğu görüb xalçanı buradan almağa başladılar". Zaman keçdikcə sənət əsəri olan xalçanın misilsiz bir mədəni sərvət olduğunu anlayan ermənilər Azərbaycanın misilsiz mədəniyyət tarixini

---

[31] *"Ermənilərin tar xülyası – İDDİA"* //http://modern.az/az/news/33393#gsc.tab=0(12.12.2022).

[32] Y.Zedgenıdze, S.Zaxarbekov, ve A.Ter-Egıazarov, Elisavetpolskaya guberniya, gorod Şuşa. // Sbornik materialov dlya opisaniya mestnostey i plemen Kavkaza, vıp. XI, otdel 1, Tip. Kantselyarii Glavnonaçal. stvuyuşago grajdanskogo çastyu na Kavkaz, Tiflis 1891, s. 2-3.

yaradan xalçalarını “erməni xalçası” adı altında dünya bazarlarına çıxarmış və dünya muzeylərində nümayiş etdirirlər. Xalça sənətinə bir zamanlar“arzuedilməz” məşğuliyyət kimi baxan ermənilər dünəni olmayan “ermənilərin xalçaçılıq tarixi” mədəniyyəti” haqqında bu gün silsilə yalanlar uydururlar.

4-Qarabağ memarlığına erməni təcavüzkarlığı tarixindən

Ermənilərin zaman-zaman Qarabağ ərazisinə iddiaları çox təəssüf ki, XX əsrin sonunda regionun ermənilər tərəfindən işğalı ilə nəticələndi. 1992-ci ildə erməni vandalları tərəfindən işğal olunana qədər Şimali Azərbaycanın Qarabağ regionu tipik Azərbaycan şəhəri kimi formalaşmış Şuşa unikal şəhərsalma nümunəsi ilə köklü ənənələrə malik zəngin mədəniyyətə malik olduğunu nümayiş etdirərək öz tarixi simasını qoruyub saxlamışdır. Yarandığı vaxtdan etibarən Şuşa-Pənahabadın əhalisi ancaq azərbaycanlılar idi, şəhərdəki bütün məhəllələrin, küçələrin, tarixi abidələrin, imarətlərin, bulaqların adları bu şəhəri yaradan, onun aborigen əhalisi olan azərbaycanlılara məxsus idi. Türkmənçay müqaviləsinə qədər Şuşa şəhərinin yerləşdiyi dağın yuxarı hissəsi şəhər təsərrüfatı məqsədilə istifadə olunurdu. Lakin XIX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq ermənilərin kütləvi şəkildə Qarabağ ərazisinə köçürülməsi ilə əlaqədar Şuşa şəhərinin yuxarı-hündür hissəsində sürətlə erməni məhəllələri salındı.[33] Tədqiqat məlumatlarına görə, ermənilərin kütləvi şəkildə Şimali Azərbaycanın Qarabağ regionuna köçürülməsi nəticəsində burada yeni erməni kəndləri – Marağalı, Canyataq, Yuxarı Çaylı, Aşağı Çaylı və digər kəndlər salınmışdır.

Ermənilərin əraziyə köçürülməsindən sonra Qarabağın memarlıq abidələrinin saxtalaşdırılması prosesi başlayır. XIX əsrin əvvələrinədək Alban Katalikosluğu olmuş, 1216-1238-ci illərdə Xaçın knyazı Həsən Cəlal tərəfindən tikilmiş Xəzinədağ məbədi (Ağdərə rayonu ərazisində) XIII-XIX əsrlərdə Alban katolikoslarının iqamətgahı olmuşdur. Lakin İmperatorun fərmanı ilə 1815-ci ildə Şimali Azərbaycanda Azərbaycan albanlarının Patriarxal Katalikosluğu, 1836-cı il martın 11-də erməni kilsələrinin “Nizamnamə”sinin təsdiq edilməsi ilə əlaqədar Alban Katalikosluğu olan Gəncəsər Patriarxlığı buraxılmışdır. Əvəzində isə Erməni Katalikosluğu olan Eçmiədzin Patriarxlığının nəzdində Artsax-Şuşa və Şamaxı olaraq iki eparxiyanın təşkili üçün sərəncam verildi. Beləliklə, Alban kilsələrinin rəhbərliyinə və Albaniyanın xristian etiqadlı kəndlərinə erməni keşişləri təyin olundu. Bunun nəticəsində XIX əsrin II yarısında Şuşa şəhərində

[33] Garabağnamələr, kitab 3, Şərg-Gərb, Bakı 2006, s. 243.

Qazançı erməni kilsəsi və qız monastrı, Kəlbəcər rayonunun Maxrataq (1883), Kasapet (1894), Madagiz (1898) kəndlərində və bu kimi digər ərazilərdə erməni kilsələri inşa edildi. Gələcəyə yönəlik mənfur siyasətləri nəticəsində kilsələr erməni Qriqoryan kilsələri kimi qotik üslubda deyil, qədim alban kilsələri memarlığı üslubunda tikilmişdir.1909-1910-cu illərdə Rusiyanın Müqəddəs Sinodunun Eçmiədzin Sinoduna, Yerevan Erməni Qriqoryan Konsistoriyasına tabeliklərində olan eparxiyaların arxiv sənədlərini məhv etməyə rəsmi icazə verməsi ilə[34] Azərbaycan Alban kilsələrindəki arxiv sənədləri məqsədyönlü şəkildə məhv edilmişdir.

Etnik natamamlıq kompleksi erməniləri digər xalqların tarixi-mədəni irsini mənimsəməyə təhrik edir. Qafqaza gəlmə olan ermənilər bütün xristian maddi-mədəni irsinə sahib olmaq iddiası ilə xristian türklərin və xristian albanların tarixi irsinin həqiqi varislərini daim regiondan sıxışdırmağa, izlərini silməyə çalışırlar. Hələ XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində alban məbədlərinin izlərini itirmək üçün Alban abidələrinin saxtalaşdırılmasına başlanıldı. Buna misal olaraq Vəng kəndi (Kəlbəcər) ərazisindəki Xudavəng alban məbəd kompleksini göstərmək olar. Göstərilən dövrdə məbədin divarları dəyirman daşı ilə hörülmüş, üzərinə naməlum yazılar həkk edilmişdir. Divarın üst qatı söküləndən sonra üzərində alban hərfləri və alban xaçları ilə bəzədilmiş əsl divar qatı üzə çıxmışdır. [35] Bu və bu kimi çoxsaylı saxtalaşdırılmaları nəticəsində ərazinin aborigen əhalisi olduğunu iddia edən ermənilər 1828-ci ildən 150 il sonra, yəni 1978-ci ildə (sovet dövründə) Cənubi Azərbaycanın Marağa şəhərindən Qarabağın dağlıq hissəsinə kütləvi köçürülərək məskunlaşdırılmalarının şərəfinə Ağdərə rayonunda (Marquşavanda) üzərində ermənicə "Marağa-150" yazılmış abidə ucaltmış, lakin XX əsrin 80-ci illərinin sonunda Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları qaldırdıqları zaman həmin abidəni özləri məqsədli şəkildə dağıtmışdılar.

Tədqiqatlar göstərir ki, ermənilərin Qarabağa köçürülmə etnos olduğunu XIX əsr erməni və rus müəllifləri də təsdiq edirlər. Belə ki, XIX əsr Qarabağ sənaye tarixini tədqiq edən erməni müəllifi S.N.Zelinski qeyd edirdi ki, Zəngəzur qəzasının[36] Əxlatian, Pirnaxot, Şinataqa

---

[34] Ə.S Tağıyev,*Azərbaycanda xristian etigadlı türk abidələri*, Təknur, Bakı 2013, s.6;
S. Əlihüseynli (Tağıyev), *Türkdən dönmə ermənilər*. Elm və təhsil, Bakı 2012, s.4;
A. İeromonax (Nıkonorov), "İstoriya xristianstva v Kavkazskoy Albanii" Dissertatsiya na soiskanie uçenoy stepeni kandidata bogosloviya, Troitse-Sergieva Lavra 2004, s. 167 // URL: https://baku.eparhia.ru/history/albania/after_viii_centure/(12.12.2022).

[35] M.O. Təhməzov, *Kəlbəcər*, Elm, Bakı 2013, s.28, 183.

[36] Çar Rusiyası dövründə Qarabağın ərazisi dörd qəzaya –Şuşa, Cəbrayıl, Cavanşır və Zəngəzur qəzalarına bölündü. Zəngəzur qəzası indiki Azərbaycan Respublikasının ermənilər tərəfindən işğal olunmuş Zəngilan, Qubadlı, Laçın və

kəndlərindən, Mehri və Sisian regionlarından başqa digər ərazilərdə yaşayan ermənilər İranın Gərməli, Xoy və Səlmas əyalətlərindən köçürülmədirlər. Onun əsərində sadalanmış Qarabağın ərazisindəki kənd adlarının türk adları olması ərazinin türklərəməxsusluğunu sübut edir. Digər bir erməni müəllifi A.Y.Xan-Aqov Cavanşir qəzasında[37] əsasən "tatarlar"[38] (azərbaycanlılar - R.B.) yaşadığını, ermənilərin isə bura digər ərazilərdən gəldiyini yazmışdır. Rus tədqiqatçısı V.L.Veliçko general Paskeviçin əmri ilə ermənilərin müsəlman kəndlərinə gətirilib yerləşdirilməsini və müsəlmanların ərazidən sıxışdırılıb çıxardılmasını, onların köçürülmə olmasına baxmayaraq özlərini ərazinin sahibi kimi hiss etmələrini "Qafqazın ermənilər tərəfindən qismən işğalı" kimi xarakterizə edirdi.[39]

indiki Ermənistanın ərazisi olan Qafan, Gorus, Qarakilsə (Sisian), Muğru ərazilərini əhatə edirdi. İndiki Ermənistana daxil olan əraziləri 1920-ci ildə Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulanda Rusiya Ermənistana verdi.

[37] Cavanşir qəzasına indiki Azərbaycan Respublikasının Bərdə, Tərtər və ermənilər tərəfindən işğal olunmuş Kəlbəcər və Ağdərə rayonları daxil idi.

[38] Çar Rusiyası dövründə ərazidə yaşayan türklərə və digər müsəlmanlara tatar deyilirdi.

[39] X.Xalilov, "K istorii Karabagskogo kraya", İRS-Naslediya, S. 7 (2003), s. 31-32, s. 32.

Nəticə

Təəssüf ki, XIX əsrin ilk qərinəsində Şimali Azərbaycan torpaqlarının Rusiya imperiyası tərəfindən işğalı və bu ərazilərə, o cümlədən də Qarabağ regionuna ermənilərin köçürülməsi, müstəmləkə siyasətinin davamı kimi Azərbaycan xalqına qarşı rus-erməni "həmrəyliyi" bu gün də öz ağır nəticələri ilə xalqımızın qarşısına ciddi problemlər qoyur. Ermənilərin Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ bölgəsinə qarşı əsassız ərazi iddialarını həyata keçirmək üçün uydurduqları yalanlar, iftiralar, nəhayət separatçılıq, münaqişə, müharibə nəticəsində minlərlə insan həlak olmuş, bir milyon insan qaçqın və məcburi köçkünə çevrilmişdir. İşğal nəticəsində Azərbaycan mədəniyyəti erməni təcavüzünün və saxtakarlığının qurbanı olmuşdur. Qriqorian dininə mənsub müxtəlif xalqların nümayəndələrindən törəyən müasir ermənilər saxta məlumatlara əsaslanaraq tariximizi və mədəni irsimizi mənimsəyərək saxta erməni tarixi yaradırlar. Mifik "erməni dövlətçiliyi"ni dünya ictimaiyyətinə qəbul etdirmək üçün antik müəlliflərin əsərlərini qədim erməni əsərləri kimi təqdim edir, ilkin mənbəni göstərmədən onlardan sitatlar gətirilərək erməni yalanlarını etibarlı tarixi mənbə kimi qəbul etdirirlər.Azərbaycan xalqına mənsub olan atalar sözləri və məsəllərimiz, qədim şeir nümunələrimiz, nağıllarımız, dastanlarımız folklor, milli geyimlərimiz, yeməklərimiz, musiqi alətlərimiz kimi mədəniyyət və incəsənət nümunələrini mənimsəyən ermənilər bu nümunələri UNESCO-nun Mədəni irs siyahısına daxil etməkdən də çəkinmirlər. XX əsrin sonlarında havadarlarının dəstəyi ilə erməni seperatçıları tərəfindən işğal olunmuş torpaqlarımız 2020-ci ildə Ali baş komandan İlham Əliyev və qüdrətli ordumuzun səyi, həmçinin qardaş Türkiyənin köməyi nəticəsində işğalçılardan azad edildi. Ermənilərin 30 il ərzində saxtalaşdırmağa çalışdığı, lakin Azərbaycan türkünün izlərini silə bilməyərək dağıtdığı ərazilərin yenidən qurulmasına və abidələrin bərpa edilməsinə başlanılmışdır. Qarabağ yenidən öz muğamına qovuşdu və möhtəşəm Muğam festifalına ev sahibliyi etdi.

Nəinki tarixi araşdırmalar, eləcə də 30 il ərzində ermənilərin xarabalığa çevirərək sahib çıxmadığı torpaqların ordumuz tərəfindən azad edildikdən sonra sürətli bərpası bir daha sübut edir ki, Azərbaycan mədəniyyətini ərazinin aborigen sakinləri olan Azərbaycan türkləri yaratmış və inkişaf etdirmişdir, çünki ancaq bu mədəniyyəti yaradan ona sahib çıxa bilər. Əraziyə sonradan köçürülmüş ermənilər isə bu mədəniyyətdən yararlanmış və onu mənimsəmişlər.

Ədəbiyyatın Siyahısı

AĞAOĞLU, Ə., *Üç mədəniyyət*, Mütərcim, Bakı 2006.

Aktı, sobrannıe Kavkazskoy Arxeografiçeskoy Komissiey: [v 12 tomax], T. 4, Tip. Glavnogo upravleniya Namestnika Kavkazskogo, Tiflis 1870.

Aktı, sobrannıe Kavkazskoy Arxeografiçeskoy Komissiey: [v 12 tomax] , T. 11, Tip. Glavnogo upravleniya Namestnika Kavkazskogo, Tiflis 1888.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi: Fond № 309, siyahı № 1, iş № 8, v. 5 - 8 arx.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi: Fond № 309, siyahı № 1, iş № 146, v. 3-3 arx., 5-6.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi: Fond № 309, siyahı № 1, iş № 297, v. 3.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi: Fond № 309, siyahı № 1, iş № 299, v. 3.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi: Fond № 309, siyahı № 1, iş № 303, v. 1-1 arx., 14-15.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi: Fond № 309, siyahı № 1, iş № 330, v. 1-1 arx., 6-6 arx.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi: Fond № 309, siyahı № 1, iş № 348, v. 10.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi: Fond № 309, siyahı № 1, iş № 356, v. 2-8 arx.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi: Fond № 309, siyahı № 1, iş № 359, v. 3.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi: Fond № 309, siyahı № 1, iş № 365, v. 2-2 arx.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi: Fond № 309, siyahı № 1, iş № 371, v. 7-7 arx.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi: Fond № 309, siyahı № 1, iş № 389, v. 1.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi: Fond № 309, siyahı № 1, iş № 395, v. 2-3, 7-7 arx.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi: Fond № 309, siyahı № 1, iş № 408, v. 1-2, 4-5 arx.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi: Fond № 309, siyahı № 1, iş № 506, v. 2.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi: Fond № 309, siyahı № 1, iş № 648, v. 3-4.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi: Fond № 309, siyahı № 1, iş № 686, v. 1-3.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi: Fond № 309, siyahı № 1, iş № 923, v. 1-11 arx.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi: Fond № 311, siyahı № 1, iş № 7a, v. 1-2 arx., 7.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi: Fond № 311, siyahı № 1, iş № 11, v. 1, 3-3 arx.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi: Fond № 311, siyahı № 1, iş № 12, v. 1-4.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi: Fond № 311, siyahı № 1, iş № 13, v. 1-1 arx.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi: Fond № 311, siyahı № 1, iş № 15, v. 1-1 arx.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi: Fond № 311, siyahı № 1, iş № 16, v. 2-4 arx.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi: Fond № 311, siyahı № 1, iş № 18, v. 1-2, 6.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi: Fond № 311, siyahı № 1, iş № 21, v. 4.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi: Fond № 311, siyahı № 1, iş № 30, v. 47-49 arx.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi: Fond № 311, siyahı № 1, iş № 73, v. 18.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi: Fond № 311, siyahı № 1, iş № 77, v. 1-4, 7.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi: Fond № 311, siyahı № 1, iş № 111, v. 7-7 arx.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi: Fond № 406, siyahı № 1, iş № 96, v. 7-7 arx.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi: Fond № 406, siyahı № 1, iş № 131, v. 21-21 arx.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi: Fond № 77, siyahı № 1, iş № 102, v. 19-19 arx.

ÇAVÇAVADZE, İ. *Erməni alimləri və fəryad edən daşlar*, Azərbaycan, Bakı 1995.

EZOV, G.A. *Snoşenie Petra Velikogo s Armyanskim narodom*, Tip. İmperatorskoy Rossiyskoy Akademii, SPb 1898.

"Ermənilərin tar xülyası–İDDİA"//http://modern.az/az/news/33393#gsc.tab=0(12.12.2002).

ƏHMƏDOV, H.M., *XIX əsr Azərbaycan məktəbi*, Təhsil, Bakı 2006.

ƏHMƏDOV H.M. *Seçilmiş pedaqoji əsərləri*. C. 1., Elm və ABU nəşriyyatı, Bakı 2001.

ƏLİHÜSEYNLİ (TAĞIYEV), S. *Türkdən dönmə ermənilər*. Elm və təhsil, Bakı 2012.

Garabağnamələr, kitab 3, Şərg-Gərb, Bakı 2006.

GASANOV, G. *İz istorii severoazerbaydjanskoy derevni v kontse XIX-natsale XX vv*. Taxsil, Baku 2007.

XALİLOV, X. "K istorii Karabagskogo kraya", İRS-Naslediya, S.7 (2003), - ss. 31-32.

İEROMONAX (NIKONOROV), A. "İstoriya xristianstva v Kavkazskoy Albanii" Dissertatsiya na soiskanie uçenoy stepeni kandidata bogosloviya, Troitse-Sergieva Lavra 2004. URL:https://baku.eparhia.ru/history/albania/after_viii_centure/(12.12.2022).

Jurnal Ministerstva narodnogo prosveşeniya [v 381 tomax], c. 251 Sovremennaya letopis, Tip. B. S. Balaşeva, SPb 1887.

Jurnal Ministerstva narodnogo prosveşeniya [v 381 tomax], c. 255 Sovremennaya letopis, Tip. B. S. Balaşeva, SPb 1888.

Jurnal Ministerstva narodnogo prosveşeniya [v 381 tomax], c. 266 Sovremennaya letopis, Tip. B. S. Balaşeva, SPb 1889.

Jurnal Ministerstva narodnogo prosveşeniya [v 381 tomax], c. 269 Sovremennaya letopis, Tip. B. S. Balaşeva, SPb 1890.

Jurnal Ministerstva narodnogo prosveşeniya [v 381 tomax], c. 275 Sovremennaya letopis, Tip. B. S. Balaşeva, SPb 1891.

Jurnal Ministerstva narodnogo prosveşeniya [v 381 tomax], c. 284 Sovremennaya letopis, Tip. B. S. Balaşeva, SPb 1892.

Jurnal Ministerstva narodnogo prosveşeniya: [v 381 tomax], c. 316 Sovremennaya letopis, Tip. B. S. Balaşev i K°, SPb 1898.

Kavkazskiy kalendar na 1876 god, otdel 2, çast 2, V Tip. Kants. Namestnika Kavkazkogo, Tiflis 1875.

MARDJANLI, M. *Ariyanstvo. Rossiya. Kavkaz.* Flinta, Moskva 2011.

MƏMMƏDOV, A., *XIX-XXI əsrlərdə Azərbaycanın simli musigi alətləri,* Bakı Musigi Akademiyası, Bakı 2011.

ZEDGENIDZE, Y., ZAXARBEKOV, S. ve TER-EGIAZAROV, A., Elisavetpolskaya guberniya, gorod Şuşa. // Sbornik materialov dlya opisaniya mestnostey i plemen Kavkaza, vıp. XI, otdel 1, Tip. Kantselyarii Glavnonaçal. stvuyuşago grajdanskogo çastyu na Kavkaz, Tiflis 1891.

ZELİNSKİY, S., “Xoyskogo Vartana, armyanskogo narodnogo pevtsa (Zapisal i perevel)”, vıp. 2, otdel II, *Sbornik materialov dlya opisaniya mestnostey i plemen Kavkaza*. Kantselyarii Glavnonaçal stvuyuşago grajd. çastyu na Kavkaz, Tiflis 1862.

NAMAZOV, G., *Ozan-aşıg sənətinin tarixi,* Elm və təhsil, Bakı 2013.

Obzor Elizavetpolskoy gubernii za 1892 god: [1893-1915]. Elizavetpol. gub. stat. kom., Tiflis 1893.

Obzor Elizavetpol skoy gubernii za 1898 god: [1893-1915]. Elizavetpol. gub. stat. kom., Tiflis 1899.

Obzor Elisavetpolskoy gubernii za 1899 god: [1893-1915]. Elizavetpol. gub. stat. kom., Tiflis 1900.

Obzor Elisavetpolskoy gubernii za 1908 god: [1893-1915]. Elizavetpol. gub. stat. kom., Tiflis 1909.

Obzor Elisavetpolskoy gubernii za 1910 god: [1893-1915]. Elizavetpol. gub. stat. kom., Tiflis 1912.

Otçet o sostoyanii uçebnıx zavedeniy popeçitelya Kavkazskogo Uçebnogo Okruga za 1902 god, Statistiçeskaya svedeniya k otçetu o sostoyanii uçebnıx zavedeniy Kavkazskogo Uçebnogo Okruga v 1902 godu, Tip. kantselyarii Glavnonaçal stvuyuşago grajdan. çastyu na Kavkaze, Tiflis 1903.

Otçet o sostoyanii uçebnıx zavedeniy popeçitelya Kavkazskogo Uçebnogo Okruga za 1904 god, Prilojenie, Statistiçeskaya svedeniya k otçetu o sostoyanii uçebnıx zavedeniy Kavkazskogo Uçebnogo Okruga v 1904 godu, Tip. kantselyarii Glavnonaçal stvuyuşago grajdan. çastyu na Kavkaze, Tiflis 1905.

Otçet o sostoyanii uçebnıx zavedeniy popeçitelya Kavkazskogo Uçebnogo Okruga za 1907 god, Prilojenie, Statistiçeskaya svedeniya k otçetu o sostoyanii uçebnıx zavedeniy Kavkazskogo Uçebnogo Okruga v 1907 godu, Tip. kantselyarii Glavnonaçal stvuyuşago grajdan. çastyu na Kavkaze, Tiflis 1908.

Otçet o sostoyanii uçebnıx zavedeniy popeçitelya Kavkazskogo Uçebnogo Okruga za 1908 god, Kavkazskiy Uçebnıy okrug. Tip. kantselyarii Glavnonaçal stvuyuşago grajdan. çastyu na Kavkaze, Tiflis 1909.

Otçet o sostoyanii uçebnıx zavedeniy popeçitelya Kavkazskogo Uçebnogo Okruga za 1911 god, Prilojenie, Tip. kantselyarii Glavnonaçal stvuyuşago grajdan. çastyu na Kavkaze, Tiflis *1912.*

Otçet o sostoyanii uçebnıx zavedeniy popeçitelya Kavkazskogo Uçebnogo Okruga za 1912 god, Prilojenie, Tip. kantselyarii Glavnonaçal stvuyuşago grajdan. çastyu na Kavkaze, Tiflis 1913.

Otçet o sostoyanii uçebnıx zavedeniy popeçitelya Kavkazskogo Uçebnogo Okruga za 1913 god, Prilojenie, Tip. kantselyarii Glavnonaçal stvuyuşago grajdan. çastyu na Kavkaze, Tiflis 1914.

Otçet popeçitelya Kavkazskogo Uçebnogo Okruga o sostoyanii uçebnıx zavedeniy za 1884 god, Prilojenie, Statistiçeskaya svedeniya k otçetu o sostoyanii uçebnıx zavedeniy Kavkazskogo Uçebnogo Okruga v 1884 godu, Tip. kantselyarii Glavnonaçal stvuyuşago grajdan. çastyu na Kavkaze, Tiflis 1885.

Otçet popeçitelya Kavkazskogo Uçebnogo Okruga o sostoyanii uçebnıx zavedeniy za 1885 god, Prilojenie, Statistiçeskaya svedeniya k otçetu o sostoyanii uçebnıx zavedeniy Kavkazskogo Uçebnogo Okruga v 1885 godu, Tiflis: Tip.kantselyarii Glavnonaçal stvuyuşago grajdan. çastyu na Kavkaz, 1886.

Otçet popeçitelya Kavkazskogo Uçebnogo Okruga o sostoyanii uçebnıx zavedeniy za 1890 god, Prilojenie, Statistiçeskaya svedeniya k otçetu o sostoyanii uçebnıx zavedeniy Kavkazskogo Uçebnogo Okruga v 1890 godu, Tip. kantselyarii Glavnonaçal stvuyuşago grajdan. çastyu na Kavkaze, Tiflis 1891.

Otçet popeçitelya Kavkazskogo Uçebnogo Okruga o sostoyanii uçebnıx zavedeniy za 1894 god, Statistiçeskaya svedeniya k otçetu o sostoyanii uçebnıx zavedeniy Kavkazskogo Uçebnogo Okruga v 1894 godu, Tip. kantselyarii Glavnonaçal stvuyuşago grajdan. çastyu na Kavkaze, Tiflis 1895.

Otçet popeçitelya Kavkazskogo Uçebnogo Okruga o sostoyanii uçebnıx zavedeniy za 1897 god, Statistiçeskaya svedeniya k otçetu o sostoyanii uçebnıx zavedeniy Kavkazskogo Uçebnogo Okruga v 1897 godu, Tip. kantselyarii Glavnonaçal stvuyuşago grajdan. çastyu na Kavkaze, Tiflis 1898.

Otçet popeçitelya Kavkazskogo Uçebnogo Okruga o sostoyanii uçebnıx zavedeniy za 1898 god, Statistiçeskaya svedeniya k otçetu o sostoyanii uçebnıx zavedeniy Kavkazskogo Uçebnogo

Okruga v 1898 godu, Tip. kantselyarii Glavnonaçal stvuyuşago grajdan. çastyu na Kavkaze, Tiflis 1899.

Otçet popeçitelya Kavkazskogo Uçebnogo Okruga o sostoyanii uçebnıx zavedeniy za 1899 god, Prilojenie, Statistiçeskaya svedeniya k otçetu o sostoyanii uçebnıx zavedeniy Kavkazskogo Uçebnogo Okruga v 1899 godu, Tip. kantselyarii Glavnonaçal stvuyuşago grajdan. çastyu na Kavkaze, Tiflis 1900.

Ozan aşıg yaradıcılığının inkişaf yolları. Bakı: Çaşıoğlu, 2013.

Sobranie aktov, otnosyaşixsya k obozreniyu istorii armyanskogo naroda, c. 1, Tip. Lazarevıx İnstituta vostoçnıx yazıkov, Moskva 1833.

ŞAVROV, N. *Novaya ugroza russkomu delu v Zakavkaze: predstoyaşaya rasprodaja Mugani inorodtsam*. Baku, 1990.

TAĞIYEV, Ə.S., *Azərbaycanda xristian etigadlı türk abidələri*, Təknur, Bakı 2013.

TƏHMƏZOV, M.O., *Kəlbəcər*, Elm, Bakı 2013.

Sirkulyar po upravleniyu Kavkazskim Uçebnım Okrugom, Tiflis 1881, № 11.